

SECTION

4

TAANE POPONEM
WADƎ

BOTAREBIA DE BA TOTOŃA TAPUNI WONE

Kasem Taane Dem Poponem Wade

BOBOOM

Popwara kanto lage ka zane Kasem poponem wade sem mo. Taane dem poponem na vei tei ko tōge de yera, keimbotarebia, yereleirina de yereseina to mo dé wó bwε ywo. Poponem wade sem na vei tei to bobwtea yam wó bobo de yera mo, yereleirina maa saŋe, yereseina de maa twoŋi ko daare ko pa keimbotarebia de keinseina Kasem taane dem ne. Poponem wade sento wae se maŋe de selo dé zamese taana yadwonna nenεene Feilim to.

Tayu-balaŋa kanto berem beene se de ti to, n wó wane n:

1. Mō tapuna se ko tōge yera de yereleirina poponem wade sem na vei tei chekke to.
2. Mō tapuna se ko tōge yereseina poponem wade na vei tei chekke to.
3. Mō tapuna se ko tōge keimbotarebia de keinseina poponem wade na vei tei chekke to.

Boboŋ-kura

- Yera wae ya toŋe taamkugu/keiru, keimjwoŋinu yiga tu (keim na ke de yi kolo) de keimjwoŋina balei tu (keim na tōge wolo baŋa to) totoŋe. Yere nam ta wae de seini dedwoŋi, ye de wae de ye yere tacheiŋi botarebu-yuu.
- Yereleirina ta wae ya toŋe taamkugu/keiru naa keimjwoŋinu totoŋe tapuni mōonem ne.
- Yereseina seini yera mo. Ya yeini ya tui yere dem kwaga ne mo Kasem ne (yere mo tui ko daare ye yanto tui).
- Keimbotarebia bere kikio naa keim na ke to mo. Ghana taana yam dede ba jege keimbotarebia na bere taamkugu kom na mae tei to. Kuni dede ba

zege ba yerane mo ne botarebia di sem dedoa dedoa na zege tei to taane wone.

- Keinseina seini keimbotarebia mo ye ya wae ya seini keinseina de tata.

LABAARE DEM NYƆƆNE

Yera

Dé maɲe dé bwe yera na ye kolo to popwara kalo na guri to ne. Dé tage ya maana dé daare dé bwe ya na pɔɔre ya zege pwoa yalo wone to.

Boboɲa belesem bwia: N wae n guli yer-dwoa yam na? Popone ya n tiɲi.

Yera ye botarebia mo dé na mae dé bwoi nabiina, vara, de wonnu to. Kuni dede, tapuni maama yeini de jege kwata kwata yere mo de wone. Yera wae ya vei de yereberena ne; bam, wom, tem, dem, kom de badwonna.

Yereleirinu

Yereleirinu ye botarebu mo na wae o mae o leiri yere yuu ne taane wone, nenene amo, nmo, debam, banto, o, á, dé de badwonna. Ba wae ba zege ba toɲe yere tacheiɲi totoɲe.

Janja ta-n yei we, Ghana taana yam dede ne, yereleirina ware ya pɔɔre se ko bere baaro naa kaane (bɔɔ naa kanɔ). Ko ye konto mo Kasem ne na? Bwe ka de n yuudwoɲi se n daare n ta nmo boboɲa yam n bere n bereno.

Popwara kanto ne, dé ke bobwea mo ko tɔge de yera de yereleirina poponem wade.

Totoɲa

Nii sinii kom se n daare n bwe de n yuudwoɲi yera na toɲe kolo to.

[function of nouns YouTube video - \(https://www.youtube.com/watch?v=rURutv7N_ns\)](https://www.youtube.com/watch?v=rURutv7N_ns)

Laam kwei wonnu telo n na popone n tiɲi sinii kom niim maɲa ne to n maɲe de tento kuri ne to:

Poponem wade/Totoŋa

Yera na ye taamkugu/keiru

Wade selo dé na tɔge da dé mae yera dé mɔone tapuna to ba toŋe bedwe taane maama wone. Kuni dede yere mo ye:

Taamkugu tapuna wone

Kuni dede, yera yeini ya ye taamkugu/keiru mo Ghana taana yam ne. Yanto mo yeini ya bobo tapuna taana dede ne a fɔge a te taana yalo na mɔone tapuna pa ya kwei Keiru- Keimbotarebu-Keimjwoŋinu natɔkka kam to. Maana:

- i. **Awɛdam** vei wɛdiga.
- ii. **Twanno** yeiga chamma.
- iii. **Swa** mo ye kolo na woli yiga veina to.

Maana yam na wo baŋa ne to dé ne we **Awɛdam, twanno de swa** mo wo taamkugu/keiru zega jei ne.

- a. Keimjwoŋinu (yiga tu naa balei tu) tapuni wone

Yere ta wae de toŋe keimjwoŋinu totoŋa. Keimjwoŋinu wom wae o ye keimjwoŋinu yiga tu (keim na ke de yi kolo) de keimjwoŋina balei tu (keim na tɔge wolo baŋa to)

Maana:

- i. A pe Kada **sunuga**. (keimjwoŋinu yiga tu)
 - ii. Bu wom toŋe zola mo o pa **Nma**. (keimjwoŋinu balei tu)
 - iii. Keimwo pe Kanuga **na**. (keimjwoŋinu yiga tu)
 - iv. Awea mo yeigi **Sɔŋɔtu** wea wodi. (keimjwoŋinu balei tu)
- b. Yere ta wae de toŋe yereseini totoŋe de seini yere dedwoŋi. Dento ye yere mo na me de seini yere dedwoŋi to.

Maana:

- i. Adoa mo jege **wurabaa** zoŋa kam.
 - ii. **Sikuuli** bu wom tua.
 - iii. Ba yeigi **nantana** tapɔgo mo.
- c. Botarebu-yuu yere tacheiŋi wone: O ta wae o ye botarebu-yuu yere tacheiŋi wone.

Maana:

- i. **Pɛɛna** yeiga chamma.

- ii. **Di**-doŋa kam wo jege wulim.
- iii. Dé wo **sɔŋɔ** ne.
- iv. **Sɔ**-kamunu mo bwori ko to tega ne zem.

Wade selo dé na tɔge da dé mae yereleirina dé mɔone tapuna to ba toŋe bedwe taane maama wone. Kuni dede, yereleirinu wae o ye:

- a. Taamkugu/keiru tapuni wone
 - i. **A** vei sikuuli.
 - ii. **Ba** nii sinii mo de de.
 - iii. **Dé** mone mo dé lelage.
- b. Yereleirina nam ta toŋe keimjwoŋinu (yigu naa balei tu) totoŋa tapuna wone. Maana mo tento kuri ne:
 - i. Ada ne **o**. (keimjwoŋinu yiga tu)
 - ii. Kavio pe-**o** wodi. (keimjwoŋinu balei tu)
 - iii. Baaro wom jwoŋi **ka** zola yam. (keimjwoŋinu balei tu)
 - iv. Bereno wom bere **debam** garem mo. (keimjwoŋinu yiga tu)
- c. Botarebu na leiri yere yuu ne pae de ba tiini de bwoi taane wone to:
 - i. *Kaba* tu **o** di kamaana yam maama.
 - ii. *Vara* bam tege **ba** ti.
 - iii. *Sunuga* kam wora **ka** kora mo.
 - iv. *Bu* wom di wodi kom **ko** wo yi-o.

Totoŋa

1. Maŋe yere na ye kolo to n daare n pa maana na wo muri fuga. Bwe nmo leira yam de n yuudwonna bam.
2. Gwaane de n yuudwoŋi se á bwe yere totoŋa yalei. Gwaane de á yuudwonna balei daga se á maama laam woli daane a bwe.
3. Maŋe yereleirinu na ye kolo to n daare n pa maana na wo muri fuga. Bwe nmo boboŋa yam de n yuudwonna bam.
 - a. Á jeini gurupa ne á ga labaare dem kuri ne to se á daare á le yera de yereleirina de wone.

- b. Kwei yera maana yalo n pɛ baɲa ne to yanu n ma n mɔ tapun-zwaro. Ti yiga se n ta n leira yam de n yuudwonna bam se á bwe ya wone.
- c. Kwei yereleirina maana yalo n pɛ baɲa ne to yatɔ n ma n mɔ tapuna. Ti yiga se n ta leira yam de n yuudwonna bam se á bwe ya wone.

Kukuri Sensɔla

Kukuri ye vara balo dé kwane ye ba zoore de nabiina sam wone to mo logo baɲa maama ne. Se ye dwi dwi mo ko maɲe de se nyenyero, dedwarem de se kogo na ye tei to. Se ye vara balo na jege ne sena ye se de nywon-kuri ye dwi dedoa to mo. Nabiina deém mo jaane nywon-kuri o ba o zoore de se ye o mae se o tɔɔna, konto mo pɛ se de laam ji sɔɲɔ vara. Se ye selo na wae se ni nabiinu lwoni ye se maane o boboɲa na ye tei ne banzɔɲɔ, wopwolo, foone, ye se na ke se wonnu tei de nɔɔna to nye de se ye nabiina mo tei. Kuni dede, kukuri ye vara balo na tiini ba ni lwoni to mo. Se ta ye selo na ni dwaane chekke ye se yei sɔɔro dwi dwi daane to. Kolo na pae kukuri ye wo-laao to mo ye se wae se cheigi bera ko pae se toɲe kolo na maɲe to. Kukuri selo ba na bere se se se taa woli lilwoa to wae se tɔge de lilwoa bam se bere ba chwoɲa, ye se ta ye vara balo na yei ba na wó ke kolo se nɔɔno wo pwoli ne o wo na chɔge. Kukuri ta wora se na maa duri pepara, se ni vara lwoni bɔɔna wone ye se ko bɔɔna yam se ko ke mɔle se tɔɔna ja vara bam konto. Se ta ni nɔɔno lwoni pae ko zeini pae ba lware nɔɔno jei ne o ná jei mo naa o beiri mo jei ne ye magezina ware-o ya na. Ko yiga tera de wo-laaro telo maama kukuri na ke se pae debam to, se ɲwea ye kukua mo ne bena fuga se ko taa vei fuga yanu. Se nam na ye selo se totoɲa na lamma to, nɔɔna dede mo swoi kukuri jei.

Totoɲa

1. Bere botarebia balo kura na jege bibeiri sem to na toɲe kolo to tapuna yanto kuri ne to wone. Kwei nmo na leiri kolo to n ma-n yeiri de n yuudwonna bam nyena yam n nii.
 - a. Bu-laaro tem diim vei chwoɲa mo.
 - b. Amo pɛ Kawɛ sabu.
 - c. Bereno wom popone Kabir-doɲa kam baɲa ne.
 - d. Ba ke Navɔɔ.
 - e. Chwo-veillu wom yeigi bworoboro o pa-o.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŃA BWIA

1. MaŃe se ko veere nmo tei ne yere na seini dedwoŃi tei to. Pa maana yalei n daare n bwe n boboŃa yam de n yuudwoŃi.
2. N bereno wom wó pa abam tapane de wo na jege wonnu na wo de chwoŃa to. Ga de se n le wonnu telo na wo de chwoŃa to.
3. Bwe yereleirina na toŃe kolo dwi dwi to Kasem ne. Kwei nmo leira yam n ma-n yeiri/maŃe de taana yadwonna nmo na yei to.
4. Mɔ tapuna yanu se n ma-n bere yere na wae de jiri botarebu-yuu tacheiŃi wone Kasem ne to. Bwe n leira yam de á kelase dem maama.
5. Á jeini daane balei balei se á mɔ tapuna yanu yanu se ko bere yereleirina na toŃe taamkugu/keiru de taangurinu totoŃe to se á bwe leira yam de kelase dem. Ma á leira yam á maŃe de Ghana taana yadwonna se á nii ko ná ye bedwe.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŃA LEI-RA

1. Kuni dede yera yalei ná tu daane, boboa nyem dem mo mae de seini delo na saŋe to. Maana: **Sikuuli** kabira kam bwori.
2. Leira yam lage ya nuŋi tapane dem n ne to wone mo. Laam bwei n bereno wom se o woli-m de leira yalo na maŋe to. Kwei leira yam n ma-n yeiri/maŋe dedaane nmo nyena yam.
3. Ko tɔge de ko na toŋe tei Kasem ne to, kuni dede keimjwoŋina vei de yereberana mo
4. Yera tacheiŋi botarebu-yuu

Maana:

- a. Amo ne **tei-dedɔɔ**.
 - b. **Lɔɔre** doŋo kom mo ba yeigi.
 - c. Valo wom yeigi **punnu** tem.
 - d. **Di-dwoŋa** wo zoorem ba lamma.
5. Ghana taana yam yadwonna ne keimbotarebu wom yeini o popone o gwaane de botarebia di sedwonna sem botarebia bam mo, ye taana yadwonna ne ba popone yera yera mo, maana ne Gambwɛene, Ankara tiini, Ayigwei tiini, banto popone keimbotarebia de yereleirina mo ba gwaare daane taamkugu ne. Amaa Dagare, Nankane, Kasem, etc banto ba popone keimbotarebia de yereleirina ba gwaare daane.

EXTENDED READING

Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007) Introduction to Language. (Eighth edition) Thomson Wadsworth.

Click on the link below for a video on noun functions in English grammar.

[Noun Functions in English Grammar with Examples](#)

LABAARE DEM NYƆƆNE

Á maɲe á ke zamesem ko tɔge de yere-seina na ye kolo to. Jeini na gurupa ne se á ma yere-seina na maɲe to á mɔ tapuna yatɔ se ko tɔge taana yanto kuri ne to:

- a. Abam kelase dem.
- b. Nmo badwoɲi cheɔ.
- c. Abam sikuuli kapworo.
- d. Nmo diga tiina.

“Yere-seini” ye botarebu mo na seini yere naa yereleirinu se ko bere yere dem konto na nye tei chekke to taane wone. Yere-seina mo dé mae dé maɲe woɲo naa nɔɔno memaɲa naa de mae dé yeiri wonnu daane. Maana:

- a. A lage wo-**laaro** mo.
- b. Bu wom ye **memena dedɔrɔ** mo.
- c. Kanuga **warema** o **dwoi** o nyaane wom.

(a) ne, botarebu ‘**laaro**’ tɛ wonnu tem na ye tei to taane mo pa ko bere taro wom na lage wonnu telo dwi to. (b) ne **memena** de **dedɔrɔ** maa bere jase bu wom yera na nye tei to. Ye (c) ne de **warema** de **dwoi** mɛ ko maɲe Kanuga de o nyaane wom kikia na dae bedwe tei to mo.

Wadɛ/Totoɲa

Wadɛ selo dé na tɔge da dé mae yere-seini dé mɔɔne tapuna to ba toɲe bedwe taane maama wone.

Wadɛ / Yere-seina totoɲa Kasem ne mo tento:

1. De seini yere mo tapuni wone. Maana:
 - a. Sisein-nɔɔno **nazwona** kam wae ka duri ka dwoi sedwonna sem.
 - b. A ne sɔɲɔ na ye **kamunu**.
2. De yeini de wae de meeli de yere pa kolo kolo ware ba wo ko zo.

Maana:

- a. Dwo-**ywona** bam lwogi ba yage.
- b. Sambili-**kwola** kam wae o sae paa.

3. Wonto mo ye yereine tacheiji botarebu-yuu.

Maana:

- a. Napwonnu tem mo **lamma**.
- b. Kabu jege gwarro mo **popomporro kukwi**.

4. Yereine ná wora de yere, yereine dem laam mo yeini de kuri de yerebereno ko daa dae yere dem.

Maana:

- a. Awe bu-**balaja kam** mo di yiga.
- b. Swo-**chechogero tem** lwoi.

N zamese yereine dwoa kwaga popwara kadwoji ne. Maana yadwonna mo tento dede kuri ne:

Ka-mo tapuna de botarebia balo na mae ba bere wojo chekke to.

- a. Bworo **konto** ye dojo mo.
- b. Da-kwola **kalo** na tigi birakwaga ne to daga.

Ka-mo tapuna de yereine na mae ya yeiri wonnu daane to.

- a. Konto ye wodi-**molo** mo.
- b. Nmo sabu kom **muri** amo nyem kom tei ne.

Ka-mo tapuna de yereine na mae ya mane wojo dagem:

- a. Amo yeigi mumuna **kadwoji**.
- b. Twanno **dede** wo amo soho ne.

Ka-mo tapuna de yereine na mae ya mane yera yedaa to.

- a. Lore dem **dwoori** mo.
- b. Wodiu kom ywoani dem **gaale**.

Totoja

1. Nii yereine yam na tigi kuri ne to. Ma ya n mo tapuna. N na wae, faje n tetere n nii se n mo tapun-zwaro naa tapun-kuni yam de n woli da.
 - a. Kenkagele
 - b. Jaworo yerane

- c. Fufugim/fuurim
 - d. Anaa ba yibia
 - e. Dedende
 - f. Mo ko
 - g. Ja ja
 - h. -pwoŋo
 - i. Faŋa
 - j. -cheere
2. Laam gwaare de n dwoŋi n nii maana yalo n na pe to yedaa. N ne be mo? Ti n yiga se n ta kolo n na ne to de kelase dem.

Totoŋa

1. Popone yerecina maana fuga.
2. Ma yerecina yam yanu n mɔ tapuna yalei yalei se ko tɔge tapuni dwoa yanto kuri ne to:
 - a. Tapum-mɔlo
 - b. Tapun-zɔgɔ
 - c. Tapun-kuni
3. Zege maana yalo n na popone to baŋa ne n bwe poponem wade selo na woli yerecina totoŋa to Kasem ne.

KA-JWOORI-KA-MAANE-BOBOA BWIA

1. Ga labaare dem kuri ne to se n daare n le yereseina fuga n popone n tiŋi.

Nɔɔna dede laam lware we debam tetere totoŋ-ne mo wora se chɔge tega kam baŋa. Dé na wó ke kolo se tega kam baŋa taa lana to jege se ko taa ye wo-laaro telo na wó kwe ka chekke to mo. Amaa nɔɔna fee yerane mo yei kolo fenfee ba na wó ke se ko pa tega kam baŋa taa lana chekke to. Dé yiga na tere kolo kolo wone to mo pa se tega kam baŋa fɔge ka chɔga de de to. Maana: Ka-taa dole weeru ka-yage jei maama, weeru dwi maama lwom yɔɔ yerane, wurabaaro tega yia maama, de tedwonna. Totoŋ-ne balwaaro tento ná wo yage, jwa seeni bia balo dé na wó lo to lage ba yaare mo debam totoŋ-ne yɔɔro tem ŋwaane. Ko ye amo de nmo feem totoŋe mo se dé taa ke kikia yalo na wó pa se tega kam baŋa taa lana to. Ko ye debam totoŋe mo se dé taa ke kikia yalo na wó pa te-ŋoŋa kanto baŋa na ye We-peere to taa lana. Debam totoŋ-ne goreba yam na jaane kolo ya tui tega kam baŋa to mo ye, na-fɔrɔ ka-pe wonnu, varem palalalaa na ware de ke, de tedwonna.

2. Ma yereseina yam n na le to n ma-n mɔ tapun-kuni yam fuga.

KA-JWOORI-KA-MAANE-BOBOŃA BWIA YAM LEIRA

1.
 - a. dede
 - b. goreba
 - c. laaro
 - d. baŃa
 - e. fee
 - f. fenfee
 - g. lanyerane
 - h. -fɔrɔ
 - i. de de
 - j. dwi maama
 - k. balwaaro
 - l. jwa seeni
 - m. -ŃoŃa
 - n. yɔɔro
 - o. feem
 - p. palalalaa
 - q. Wε-pεεre
2. Ma yereseina yalo n na popone baŃa ne to n ma-n mɔ tapun-kuni yam fuga. Maana mo tento kuri ne.
 - a. Weeru zwarem ye amo *de de* totoŃe mo.
 - b. Anuga totoŃ-ne *balwaaro* tem mo ke-o.

EXTENDED READING

Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyeeɛ wɔ Asante Twi mu*. Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)

Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe ɲɲlɔ*. Aflao: Victus Printing Services, Market Square

Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)

Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples*. Manik Joshi. (Topic on nouns)

Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax*. Delhi: Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

BEREM DEM NYOONE

Ka-ma keimbotarebia de keinseina ka mo tapuna Ghana taana yadwonna ne jege se ya toge poponem wade sedwonna mo. Wade sento mo pa se taane dem jege kuri ye de ye jase ye de poponem de tigisi daane lanyerane, se de gareno wom de ni de kuri se ko maŋe de de na jege se de taa ye tei to. N ná me poponem wade selo ba na maa popone Ghana taana yam to n toŋe, ko wó woli-m mo se n mo tapuna yalo na jege kuri to Kasem ne.

Keimbotarebia

Se dé laam yi wade sem ne to, pa dé guli dé tete keimbotarebia na ye kolo to. Nii maana mo tento kuri ne. Botarebia balo na zwori to ye keimbotarebia mo.

1. Valo wom **lwei** lweeru mo duuni maŋa maama ne.
2. Bia bam **vei** sikuuli de maama.
3. Dé **faŋe** mo zezeŋa maama dé korese dé yera.

Keimbotarebia ye botarebia naa tacheiŋa na pae dé maane kikio ni ne, naa dé boboŋa ne dé yei we ba wora to mo. Keimbotarebu wo tapuni wone daa kalo na bere kikia to mo. Dé ta wó wane dé ta we keimbotarebu mo ye botarebu-yuu tapuni wone daa kalo na bere kikio to ne.

Wade na woli se dé ma keimbotarebia dé mo tapuna to

Wade selo ba na mae ba moone tapuna Ghana taana yam ne to dae bedwe taane maama ne. Wade sem sedwonna mo tento:

1. Keimbotarebu bere kikia yalo keiru wom na ke tapuni wone to mo. Maana:
 - a. Kukura kam **wei** maŋa maama mo minchwono kom ni ne.
Tapuni dem ne, **wei** te taamkugu/keiru wom, ‘kukura kam’ na ke kolo minchwono kom ni ne to mo.
 - b. Bia bam **diini** luusisei mo de maama.
Keimbotarebu ‘**diini**’ te taamkugu/keiru wom, ‘bia bam’ na toŋe kolo to mo.
2. Keimbotarebia bere keiru wom boboŋa na ye tei to mo tapuni wone.
Maana:
 - a. Adoa **jege** wopwolo faŋ-nia kam kwaga ne.
Ywo seeni, keimbotarebu ‘**jege**’ te keiru wom ‘Adoa’ boboŋa na ye tei faŋ-nia kam kwaga ne to mo.

3. Keimbotarebia mo ye botarebu-yuu tapuni wone daa kalo na bere kikio to ne.

Maana:

- a. Lo-doŋo kom tiini ko **duri** mo.

Keimbotarebu ‘**duri**’ mo ye botarebu-yuu tapuni wone daa kalo na bere kikio to ne, ‘tiini ko duri mo’

- b. Sikuuli bia bam **diini** luusisei mo de maama.

Ywo seeni de, keimbotarebu ‘**diini**’ ye botarebu-yuu mo tapuni wone daa kalo na bere kikio to ne, ‘diini luusisei mo de maama’.

4. Ghana taana yadwonna ne Kasem to, yereleirinu ba popone o gwaare de keimbotarebia tapuni wone.

Maana:

- a. O di wodiu kom.

Baŋa tapuni dem ne, yereleirinu ‘**O**’ wo popone o gwaare de keimbotarebu ‘**di**’.

- b. Ba yeigi boŋo kom.

Maana yanto ne, yereleirinu ‘**Ba**’ wo popone o gwaare de keimbotarebu ‘**yeigi**’.

5. Ghana taana yadwonna ne Ayigwei taane (Ewe) to, keimbotarebia bam de yereleirina bam yeini ba popone ba gwaare daane mo taamkugu zega jei ne.

Maana:

- i. Wodzo ‘*They are gone*’.

In Ewe ‘wo’ is the pronoun (subj.) and ‘**dzo**’ is the verb.

- ii. Eɖu te ‘*S/he has eaten yam*’.

In Ewe ‘E’ is the pronoun (subj.) and ‘**ɖu**’ is the verb.

6. Ayigwei taane dem ne tata (Ewe), keimbotarebia bam de yereleirina bam yeini ba popone ba gwaare daane mo keimjwoŋinu zega.

Maana:

- a. Wofom ‘*They beat me.*’

Here, the first-person singular pronoun ‘m’ (object position) is written together with the verb ‘**fo**’ in the sentence.

b. Kofi wui ‘*Kofi killed it.*’

In Ewe here ‘i’ is the third person singular pronoun coming after the verb, ‘wu’ in the sentence.

Totoŋa

Ma n tetere botarebia n maŋe keimbotarebu na ye kolo to. Popone keimbotarebia maana fuga.

Totoŋa

Ma maana yalo n na pe (totoŋa yiga tu) ne to n ma-n mɔ tapuna yanu yanu tapuni dwoa yanto baŋa ne:

- a. tapum-mɔlɔ
- b. tapun-zɔɔɔ
- c. tapun-kuni

Totoŋa

1. Nii keimbotarebia fuga na popone ka tiŋi kuri ne. Ma ba n mɔ tapuna. N ná wae, ma ba n mɔ tapun-zwaro de tapun-kuni. Keimbotarebia balo maama na wo kuri ne to ta wo jigi (wo leiri ko maŋe de maŋa) – n wae n pae keimbotarebu wolo jira ko tɔge de o taamkugu/keiru wom na lage o toŋe kolo tapuni dem wone to mo.

- a. bage
- b. zeŋe
- c. swoi
- d. lwoi
- e. jigi
- f. gareme
- g. zamese
- h. chuli
- i. lage
- i. si

Laam gwaare de n yuudwoŋi se á zuri yera á nii maana yalo n na pe to. N maana yam tɔge wadɛ selo n na zamese berem popwara kanto wone to na? Ti n yiga se n bwe wonnu telo n na ne to de kelase dem maama.

Totoŋa

- a. Maŋe se ko veere keimbotarebia dwoa balo n na zamese berem popwara kanto ne to.
- b. Popone kwata kwata keimbotarebia yanu ko tɔge de yalo dé na zamese to n daare n ma dwi maama wone maane dedwe n mɔ tapuna.

Pɔɔre na á jeini gurupa gurupa se á daare á maŋe se ko veere ba na tɔge wadɛ selo ba mae keimbotarebia ba mɔɔne tapuna to berem kateiri dento ne.

- a. Yereleirinu wom na tu taamkugu zega jei ne.
- b. Yereleirinu wom na tu keimjwoŋinu zega jei ne. Ma n maŋe de Ghana taana yam wone dedoa.

Keinseina

Dé yɔɔre dé nii wadɛ selo ba na tɔge da ba mae keimbotarebia ba mɔɔne tapuna to mo dé ti. Laam pa se dé nii wadɛ selo ba na tɔge da ba mae keinseina ba mɔɔne tapuna to.

Nmo guli keinseini na ye kolo to na?

Keinseini ye botarebu naa tacheiŋi mo na seini keimbotarebu naa keinseini dedwoŋi ko maŋe de, jeiga (kalo keim na kea), maŋa (kalo de na kea) de keim dem dagem na mae tei, de yadwonna. Keinseina na wo tapuna wone to maana mo tento kuri ne:

1. Ba tu **ywo**. (jeiga)
2. Dé yi **tetente luu barepe** mo. (maŋa)
3. Bɔl-magena bam mage de **wopwolo**. (dagem)

Keinseina yalo na wo baŋa tapuna yam ne to ye; **ywo**, **tetente**, **luu barepe** de **wopwolo**.

Wadɛ / Totoŋa

Wadɛ selo ba na tɔge da ba mae keinseina ba mɔɔne tapuna to dae bedwe Ghana taana yam maama ne. Wadɛ sem sedwonna mo tento:

1. Keinseina mo ye botarebu-yum keinseina tacheiṅa ne. Maana:
 - a. Baara bam **tiini** ba ṅɔɔne **baṅa baṅa** mo.
 - b. Ba **pɔpɔ** ba guri kwɛɛra yam mo.

Keinseina yanto, **tiini**, **baṅa baṅa** de **pɔpɔ** toṅe keinseina tacheiṅa totoṅa mo ye ya ta ye botarebu-yum tacheiṅa yam ne.

2. Keinseina ta seini yadwonna keinseina. Maana:
 - a. Ba kwɛɛre **lanyerane chekke** mo.
 - b. Pe dem ye mo **kukua jigam**.

Baṅa tapuna yam ne, keinseini **chekke** seini keinseini **lanyerane** mo, ye **jigam** de seini keinseini **kukua**.

Totoṅa

- a. Gurupi maama maṅe se ko veere keinseini na ye kolo to se de daare de kwei de leira yam de maṅe de gurupa yadwonna de nyem.
- b. Popone keinseina maana fuga Kasem ne n tiṅi.

Totoṅa

Ma maana yalo n na popone (a) ne to n mɔ tapuna yanu yanu n pa tapuni dwoa yanto dedoa dedoa:

- a. tapum-mɔlɔ
- b. tapun-zɔgɔ
- c. tapun-kuni

Totoṅa

1. Nii keinseina fuga kam na wo kuri ne to. Ma ya n m tapuna. N ná wó wane, ma ya n mɔ tapun-zwaro naa tapun-kuni.
 - a. baṅa baṅa
 - b. zem
 - c. ywo
 - d. lanyerane

- e. lela lela
- f. jwa ne
- g. pwooni yiga ne
- h. ko na maŋe tei to
- i. titwontono
- i. leile

Laam gwaare de n dwoŋi n nii maana yam na de chwoŋa. N maana yam vei de wade selo n na zamese berem kateiri dento ne to na? Ti n yiga se n bwe wonnu telo n na maase to de kelase dem maama.

KA-JWOORI KA-MAANE-BOBOŃA BWIA

1. Zuri n yera n ga labaare dento kuri ne to se n daare n popone keimbotarebia de keinseina yalo na wora to n tiŃi.

Ba na ke lela lela ba ti ba totoŃe dem to, ba zuri yera mo ba jwoori ba nii de se ba taa jege de chega we woŃo maama ke lanyerane. Ba laam maa kwei kolo ba na ke to ba pa de baare ye ba yei we ba ke totoŃe dem pa se de tŃge chwoŃa chekke. Bereno wom maa tiini o zane ba totoŃe dem ye o gŃgese o yuu paa se ko bere we ba ke totoŃ-laao. Sikuuli bia bam maa mage ba nyŃŃne de ba totoŃe dem na tŃge chwoŃa to.

2. Ma keimbotarebia balo de keinseina yalo n na le baŃa labaare dem ne to n ma-n mŃ tapuna yanu yanu se ko tŃge de poponem wade sem n na maŃe n zamese to.

KA-JWOORI-KA-MAANE-BOBOŋA BWIA YAM LEIRA

1. **Keimbotarebia** --- ti, jwoori, nii, ke, pa, zane, gogese, mage, jege, kwei
Keinseina --- lela lela, zuri yera, lanyerane, baare, chekke, paa, tiini
2. Popone tapuna yam se ya toge de labaare dem n na gage to.

EXTENDED READING

1. Owu-Ewie C. (2020). *Mfantse kasa ngyegyee na kasa mbra ho adzesua buukuu ma nsowdo skuul esuafo*. Shine Prints Company Limited.
2. Ago, S.A. (1992). *Agoo*. Ghana Publishing Company.
3. Amartey A.A. (1966). *Omanyee aba*. Bureau of Ghana Languages.

REFERENCES

1. Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. *In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4
2. Lier, E. V. (2024). *The Oxford handbook of word classes (oxford handbook)*. Oxford University Press.
3. Miguel, J., M. G. (2015). *Transitivity and word classes*. <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>
4. Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapo*. Premesco Publications.
5. Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current issues in linguistic theory)*. John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

